

הנטיעות הבריטיות – מנדט שלא התממש אלון טל¹

מבוא: החזון הירוק של הנציב העליון

כשהגיע הרברט סמואל לפלסטינה בשנת 1920, היתה לו תכנית ברורה שכללה פיתוח כלכלי ושיקום אקולוגי של ארץ הקודש השוממה. סמואל, בן למשפחת אצולה יהודית מליברפול ובוגר אוקספורד, נבחר בגיל 32 לפרלמנט הבריטי. כנציג המפלגה הליברלית החזיק סמואל בשלושה תיקים ממשלתיים לפני שהתמנה לתפקיד הנציב העליון הראשון בפלסטינה. הוא היה ציוני גלוי וגאה, ולפיכך היה מינויו שנוי במחלוקת.² עצים מילאו תפקיד ראשון במעלה בחזונו לעתיד. בדו"ח הראשון שלו בתפקידו החדש, הסביר סמואל:

ברור לכל תייר מזדמן, וידוע לכל תושב אירופי, שהארץ הייתה לפני המלחמה, והיא כיום, מדינה נחשלת ודלת אוכלוסין. השיטות החקלאיות הן לרוב פרימיטיביות; שטח האדמה המעובד יכול היה להניב יבולים גדולים בהרבה. פסגות הגבעות ומדרונותיהן יכלו להתאים להפליא לצמיחת עצים, אבל אין יערות. מיילים על מיילים של שטחי חולות נודדים שאפשר היה לייצב, נותרים ללא מגע יד אדם, ומאיימים לפלוש לשטחים מעובדים סמוכים.³

הכרזות כאלו היו יותר מאשר מס שפתיים בלבד. ייעור היה בין הקדימויות הראשונות של ממשלת המנדט. אחד החוקים הראשונים שחוקק המנהל האזרחי שהוקם בהדרגה

1 המאמר מתבסס על פרק בספרו של המחבר:

All the trees of the forest: Israel's woodlands from the Bible to the present (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 2013).

2 Sachar, H., *History of Israel, from the rise of Zionism to our time* (New York: Knopf, 2007), p. 124.

3 Samuel, H., *An interim report on the Civil Administration of Palestine, during the period 1st July, 1920 – 30th June, 1921*, The United Nations Information System on the Question of Palestine (UNISPAL), <http://unispal.un.org/>

הייתה הפקודה משנת 1920 ("Woods and Forest Ordinance"), שתוקנה בשנת 1926 ומוכרת עד היום כ"פקודת היערות".⁴

ההוראה האופרטיבית הראשונה בפקודה הכריזה כי כל היערות בארץ, פרט לאלה שבבעלות פרטית, יהיו נתונים להגנה, פיקוח וניהול של ממשלת המנדט. סעיף 6 אפשר לנציב העליון, אם יעריך שהדבר נחוץ לטובת הכלל, להעניק סמכות ל"פקידי יערות" להעביר לבעלות הממשלה יערות שבבעלות פרטית, להגן עליהם, לפקח עליהם ולנהל אותם.⁵ מצויד בסמכות הנדרשת על ידי החוק, לא היסס סמואל אף לרגע. בתוך שנה מאז בואו ארצה, יכול היה לדרווח:

היערות נמצאים בתהליך סימון, ומונה להם צוות של יערנים ושומרים. הכריתה ההרסנית של העצים המועטים ששרדו בארץ הופסקה; הוקמו משתלות לעצי יער, וכמה מאות אלפי עצים ניטעו על ידי הממשלה או על ידי בעלים פרטיים. אלו הן התחלות של תהליך, האמור להוסיף רבות לפרודוקטיביות של פלסטינה.⁶

הייתה זאת ללא ספק התחלה נמרצת. כשהמערכת הפוליטית הבריטית הייתה נתונה עדיין בעיצומו של תהליך ביסוס הניצחון הצבאי, עלול היה הייעור להידחות כתכנית בעלת קדימות נמוכה. הלהט הממשלתי ראוי במיוחד לציון, שכן בניגוד לתכניות ייעור קולוניאליות אחרות מאותה התקופה, המניע העיקרי לא היה כאן ניצול כלכלי של היערות לתפוקת עץ לייצוא.⁷ הנכונות הראשונית של המנדט הבריטי להתמודד עם מגמות בירוא היערות ההיסטורי, עוררה ציפיות ל"מהפכה ירוקה" בארץ ישראל. התמיכה הפוליטית הבלתי מתפשרת הייתה נחוצה מאוד לצוות הקטן אך המיומן של היערנים המקצועיים הבריטים. הם היו חדורי מחויבות אידאולוגית עמוקה, ונהנו בפועל מסמכות חוקית בלתי מוגבלת לפעול במרחץ. שלושת העשורים שבהם שלטה ממשלת המנדט בארץ היו אמורים להיות הטובים ביותר לשיקום היערות. אבל התוצאות היו לאמתו של דבר מינימליות. השטח שהשלטון הבריטי ייער במשך שלושים שנה הגיע ל-54,000 דונם. היה זה בערך 0.2% מאדמות הארץ, או 0.5% משטחה שאינו מדברי. (אפילו המספרים הצנועים האלה מגמדים את 12,880 הדונם

4 Ordinance to Provide for the Regulation of Forest Lands and the Protection of Trees, 1920, reprinted in Bunton, M. (ed.), *Land legislation in Mandate Palestine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), vol. 4, pp. 71-80.

5 שם, 72.

6 Samuel, *An interim report*

7 Braverman, I., *Planted flags, trees, land and law in Israel/Palestine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), pp. 32-33

שניטעו במקביל על ידי קק"ל באותה התקופה,⁸ ואת 6,500 הדונם של הנטיעות בשטחים שהיו בבעלות פיק"א, החברה להתיישבות בארץ ישראל מיסודה של משפחת רוטשילד.⁹ למען ההשוואה, ב-1951, במהלך השנה השלישית לעצמאות המדינה, ממשלת ישראל חסרת האמצעים הצליחה לנטוע 56,400 דונם, יותר מאשר שטח הנטיעות במשך כל שנות שלטון המנדט כולן.¹⁰ ואף על פי כן, גם כעבור 65 שנה, מפעל הייעור של ממשלת המנדט עוד מהדהד בעוצמה רבה בקרב חוקרים, אקולוגים ויערנים מקומיים. מסתבר שלא רק כמות העצים חשובה אלא אף איכות החורש – גם אם במבט לאחור הניב הניסיון הבריטי תוצאות סמליות בלבד.

כל הערכה של מדיניות הייעור בתקופת המנדט הבריטי חייבת אפוא להתחיל במתן הסבר לביצועה המאכזב. אזכורים חוזרים ונשנים בדו"חות הפנימיים של ממשלת המנדט עצמה מאותה התקופה מתארים בבהירות את המכשולים שעייכבו את יישום המדיניות, וקל מאוד לסכמם: לא רק המדרונות התלולים, לא רק השטח הטרשי וסחף הקרקע חיבלו במאמצי הייעור של הבריטים. האוכלוסייה הערבית המקומית גם היא לא קידמה בברכה את העצים. קבלת הפנים העוינת הזאת תורגמה להתעלמות כרונית מהגבלות הרעייה, לתופעות השחתה והצתה, ואף להתנכלות אלימה ליערנים ולפקידי היערות. הוסף לכך את הדינמיקה המסובכת של רישום הקרקעות, את האמביוולנטיות הפוליטית שעד מהרה השתלטה על מקבלי ההחלטות הבכירים בלונדון ובירושלים, את מלחמת העולם השנייה ואת המימון הלקוי לנטיעות ולצוות המקצועי – והרי לך אנטומיה של כישלון. במידה מסוימת ניתן לייחס את התוצאות המאכזבות גם לשאיפות הנשגבות שהיערנים הבריטיים טיפחו מראשית דרכם. אפילו בתנאים אידאליים, קשה היה ביותר להגשים את מטרותיהם השאפתניות.

אבל קיימת ללא ספק גם "חצי הכוס המלאה" שתכנית היערות של המנדט הותירה אחריה. הוקמה מערכת נרחבת של שמורות יער, תחילה על ידי שירות היערות של משרד החקלאות, ומאוחר יותר, אחרי 1936, על ידי מחלקת היערות העצמאית שירשה אותו ויצרה שמורות סגורות: בפעם הראשונה ניתן לשטחי חורש אחדים פסק זמן כדי שיוכלו להשתקם, כשהם חופשיים מפגיעה ומהתערבות בני אדם. לרוב קיימת התעלמות מחשיבות התקדים הזה. למרות מגמות סותרות וקונפליקטים בין אישיים, ההשפעה של המנדט הבריטי על שיטות היערנות ניכרת בארץ עד היום. תכניות הייעור הבריטיות והידע שנצבר, השאירו חותם על היערנים שירשו את השמורות.

8 ויץ, י', היער והיעור בישראל (רמת גן: מסדה, 1970), עמ' 289. ראו גם ליפשיץ, נ' וביגר, ג', נלבישך שלמת ירק: הייעור בארץ ישראל, מאה שנים ראשונות, 1850–1950 (ירושלים: אריאל, 2000), עמ' 127.

9 ליפשיץ וביגר, נלבישך שלמת ירק, עמ' 129.
10 ויץ, עמ' 301.

מאמר זה מתאר את מאמצייהם של היערנים הבריטיים, שאיפותיהם, מדיניותם, ולבסוף תסכוליהם. (לעבודת הייעור של קק"ל באותה תקופה יש חשיבות תיאורית רבה, אך ממדיה היו שוליים.) על תכנית הייעור המנדטורית ידוע לנו הרבה, כיוון שהבריטים הקפידו לתעד כל פרט והשאירו אחריהם מאגר עשיר של דו"חות.¹¹ כמה וכמה עבודות מצוינות שהתפרסמו על מורשת המנדט בתחום היערנות¹² מספקות פרטים רבים, מעבר לנדרש, להבנת השפעתה של התקופה על היערנות המודרנית. אילו זכתה תכנית הייעור המנדטורית ליציבות פוליטית רבה יותר, השפעתה על ארץ ישראל הייתה ללא ספק עמוקה בהרבה. עם זאת, מיליוני עצים המצויים ביערות ימינו ניטעו בתקופת המנדט, וכמוהם גם זרעי יוזמת הייעור השאפתנית, שבסופו של דבר משנה כיום את הנוף המקומי.

אידאולוגיית הייעור הבריטית

מנקודת ראותם של הבריטים, הייעור היה בראש וראשונה מיזם של פיתוח כלכלי. ואולם כמו הנציב העליון סמואל היו רבים מפקידי המנדט חדורי תחושה שהוטלה עליהם שליחות נעלה להשיב לארץ המובטחת את הדר יופייה הבוטני הקדום. ביניהם היו בראש וראשונה פקיד המנדט האחראים על המנגנון המנהלי: פקיד היערות הראשי פ' ג' טיר ואחריו "הממונים על שימור היערות" גילברט סיל ועמיהוד גור. מקצוענים ובעלי ידע ניכר בפרטים הטכניים של נטיעות, היו כולם שותפים לדחף אידאולוגי שלרוב לא נוסח במילים. אולם אפילו בדו"חות פורמליים שהשאירו אחריהם ניכרת מעין יראת כבוד מטפיזית שרחשו לטבעה הקדוש של שליחותם.

הפקידות הבריטית שהגיעה לארץ מהאי הבריטי הפורה שכולו גנים ופארקים, חשה משיכה עזה לנופים מוצלים ירוקים. האמונה הרווחת באותה התקופה, שבכוחם

Government of Palestine, *Annual Report of the Forestry Service* (Jerusalem, Palestine: 11 Government Printing Press, 1931, 1932, 1934, 1935, 1936); *Annual Report of the Department of Forests*, (Jerusalem, Palestine: Government Printing Press, 1936-1939, 1939-1945, 1946, 1947).

12 ליפשיץ, נ' וביגר, ג', 'מדיניות הייעור של הממשל הבריטי בארץ ישראל', אופקים בגיאוגרפיה 41-40 (1994), עמ' 5-16. עבודתה של רוזה אל עייני משנת 1999 מקיפה ביותר ומוכיחה בקיאות רבה:

El-Eini, R. I. M., 'British forestry policy in Mandate Palestine, 1929-1948, aims and reality', *Middle Eastern Studies* 35 no. 3 (1999), pp. 72-155; El-Eini, R. I. M., *Mandated landscape: British imperial rule in Palestine, 1929-1948* (New York: Routledge, 2006).

Schorr, D., 'Forest in the Palestine mandate: colonial conservation in a unique context', in U. Luebken & F. Uekoetter (eds.), *Managing the unknown* (Brooklyn, NY: Berghahn Books, at press, 2014).

של יערות למתן את האקלים הקשה והאכזרי של המזרח התיכון,¹³ הייתה מקובלת גם שנים רבות לפני כן.¹⁴ אך מנקודת הראות של המדיניות הרשמית, העצים נתפסו כבעלי ערך אינסטרומנטלי להשגת שלוש מטרות חיוניות שהודגשו בפקודה החדשה: שימור הקרקע ואספקה של תוצרי יער ושל שטחי מרעה.¹⁵ לאחר מכן נוסחו מטרות אלו ביתר פירוט:

- א. לייער מחדש אדמה הררית ואדמה שאינה ראויה לעיבוד חקלאי כדי לשמר מקורות מים, למנוע סחף ובלייט קרקע, ולהגן על גידולים חקלאיים ומטעים סמוכים.
- ב. להפחית את פלישת החולות הנוודים.
- ג. לקדם ניצול כלכלי של קרקע שאינה מתאימה לחקלאות ולבוסתנאות על ידי ייצור עצי בניין, דלק ותוצרי יער אחרים.¹⁶

בשנת 1920 נראה שבעתיד הניתן לחיזוי תישאר כלכלתה של ארץ ישראל אגררית, והארץ 'דיממה' אדמה. הנתונים לא היו מדויקים ביותר, אבל לפי סטטיסטיקה בריטית פנימית, כמות קרקע חקלאית בסדר גודל של 20,000 דונם נסחפה כל שנה לים התיכון. הצד המזרחי של פרשת המים שביהודה תרם עוד כמיליון טונות שזרמו לעבר עמק הירדן.¹⁷ אישור לחומרת הבעיה ניתן על ידי צוות מומחים שביקר בארץ ותיעד את מי הים הכחולים ההופכים חומים בעת סערות גשם. אחד האומדנים החיצוניים העריך שאדמת הארץ הידלדלה במטר שלם מאז התקופות שבהן תוחזקו הטרסות, והשטחים המעובדים היו בנייִקיימא.¹⁸

אנשי שירות היערות החדש שישבו בבניין משרד החקלאות המנדטורי¹⁹ והיו שקועים בחישוב הסיכויים למניעת סחף הקרקע, האמינו כי "במדינה שהיא חקלאית בעיקרה, אין גורם כלכלי בעל חשיבות גדולה יותר מאשר פריונה של הקרקע." למשקים החקלאיים שמהם התפרנסו הפלחים הערבים כבר יצא שם רע בשל יכולתם

13 זהו אחד הנושאים המרכזיים במחקרו של שור.

Tristram, H. B., 'Meteorology of Palestine', in Tristram, H. B., *Natural history of the Bible: a review of the physical geography, geology and meteorology of the Holy Land* (London: The society for promoting Christian knowledge, 1883), p. 32.

15 האסטרטגיה הזאת התפרסמה בסופו של דבר כנייר עמדה רשמי מפורט תחת הכותרת "מדיניות היערות של ממשלת פלסטינה".

Government of Palestine, 1947, 1. 16

Sale, G., *Forestry and soil conservation in Palestine*, Summary, 28 November 1944, 17 quoted by El-Eini, *British forestry policy*, endnote 97.

Lowdermilk, W. C., *Palestine - land of promise* (New York: Harper and Brothers, 1944), 18 p. 5.

Luke, H. C., Keith-Roach, E., *Handbook of Palestine* (London: MacMillan, 1922), p. 186. 19

הנמוכים.²⁰ היה ברור שאם יימשך אובדן הקרקע, ההשלכות לטווח ארוך על כושר הייצור החקלאי יהיו הרות אסון.

מצוקת היישובים והמשקים החקלאיים המקומיים שכוסו בגלי חולות נודדים לאורך מישור החוף, הייתה אחת הבעיות הסביבתיות הנדירות, שמפאת חומרתה העסיקה אפילו את השלטון העות'מאני בזמנו. הטורקים אף מימנו פרויקט ייעור יהודי שנועד להאט את התופעה.²¹ הבריטים ראו בנדידת החולות גילוי פתולוגי נוסף של כריתת יערות, וב-1922 הוציאו את ה"פקודה לעצירת החולות", שהתבססה רובה ככולה על נטיעת עצים שנועדה למנוע נזקים כלכליים. במונחים של ימינו הייתה המגמה הבסיסית של המדיניות הזאת מסווגת כשיקום שירותי מערכת אקולוגית.

הסחף תרם לא רק לדלותם של החקלאים הערביים. הוא יצר גם סיכונים בטיחותיים, כגון מפולות אדמה עונתיות שהתלוו לסערות חורפיות, למשל מעל הגבעות התלולות המקיפות את טבריה.²² ב-1933 גרם שם ההרס למותם של 36 בני אדם והסב נזק חמור לבתים, מטעי הדורים ושדות.²³ מפולת האבנים והאדמה סתמה גם את ערוצי הנחלים וחסמה כבישים. ניסיון הייעור באותה התקופה הראה שאם הגבעות הסחופות מכוסות בעצי יער (או בצמחייה אחרת), זרימת המים יכולה להתמתן בתקופת השטפונות, והאדמה אינה נסחפת. כיסוי צמחי סיפק יתרון נוסף: תפיסת מי גשם, המחלחלים לאחר מכן לאקוויפרים התת-קרקעיים. המומחים הבריטיים טענו שהשילוב בין בניית טרסות ונטיעת עצים יוכל ליצור מעיינות טבעיים ונחלים חדשים.²⁴

קייבוע הדיונות נתפס כקריטי אף יותר מעצירת סחף האדמה למען שמירה על בטיחות בסיסית ותמיכה בתשתיות הייצור החקלאי. בין השנים 1917 ל-1925 נאלצה הממשלה הבריטית לשכור המוני עובדים כדי לסלק מיליון טונות של חול שכיסו את קו מסילת הברזל לעזה לאורך החוף.²⁵ מין נכון של עצים יכול היה לשגשג על

Stein, K., 'Palestine's rural economy 1917-1939', *Studies in Zionism* 8 no. 1 (1987), 20 pp. 25-49

Kimmerling, B. and Migdal, J., *Palestinians, the making of a people* (New York: Free Press, 1993), p. 23.

21 טברסקי, נ', ראשון לציון בת שבעים (חוברת), מצוטט אצל ויץ, עמ' 94.

22 *Government of Palestine, A survey of Palestine: prepared in December 1945 and January 1946 for the information of the Anglo-American committee of inquiry* (Washington D.C.: Institute of Palestine Studies, 1946), pp. 426-427.

23 El-Eini, *British forestry policy*, p. 115.

24 Taylor, H., *Save our soil: a booklet explaining the dangers of soil erosion which threaten the prosperity of Palestine and the remedies which can cure it* (Government. of Palestine, Soil Conservation Board, 1940) as quoted in Schorr.

25 Communication of district engineer of the Lydia district to Palestine attorney general, February 20, 1935, as quoted in El-Eini, *British forestry policy*, endnote 494.

הדיונות, לבלום אותן ולהגן על עורקי תחבורה. ואכן הסתבר שעצי שיטה אוסטרליים התאימו ביותר למשימה הזאת.²⁶

לפי ההיגיון הפשוט שהנחה את היערנים, 15% של כיסוי עצים אמור היה לשנות את רמת החיים של הפלח הערבי, במיוחד באזורים ההרריים נגועי הסחף.²⁷ בעוד שההערכה של 15 האחוזים הופיעה במספר גדול דיו של דו"חות, ויכולה הייתה לשמש יעד מקובל, לא כל הפקידים במשרד המושבות בלונדון אימצו את רעיון הייעור השאפתני הזה. עם זאת, עד סיום שלטון המנדט, ממדי המטרה עוד גדלו, כאשר ראש מחלקת היערות תבע שלפחות 20% מאדמות פלסטינה המנדטורית יוקצו לייעור, כפי שנכון לעשות באזור ים תיכוני. (באיטליה 18% מקרקעות המדינה היו מכוסים יערות באותה התקופה, ובספרד – 14%).²⁸ גם אם נתעלם ממטרות הנטיעה הסופיות, המנדט הביא ליצירת קונצנזוס שלפיו נטיעת עצים היא תנאי מרכזי לתנופת התחדשותה ושגשוגה העתידי של ארץ ישראל.

עצי המנדט

מיד עם כיבוש המחוזות הדרומיים של פלסטינה, פרסם הממשל הצבאי הבריטי איסור על כריתה או עקירה של עצי חרוב ואלה; צו הגנה על עצי זית פורסם זמן קצר לאחר מכן.²⁹ התותחים היו עוד חמים מהמלחמה, אבל הממשל הצבאי כבר גייס תושבים מקומיים לעבודה: בין 1918 ל-1919 ניטעו כ-370,000 עצים. כעבור שנה תפח המספר והגיע לשני מיליון. למען האמת, רובם לא הגיעו לבגרות, אבל מגוון העצים שנבחר לנטיעה יש בו עניין רב עד עצם היום הזה.

אין דמות שבדיעבד מזוהה יותר עם הייעור בתקופת המנדט מאשר עמיהוד גור. גור היה אדם בעל ביוגרפיה מרתקת, שהאירועים הגלובליים הדרמטיים שעברו על העם היהודי במאה העשרים השפיעו עליו, כמו על רבים מבני דורו. הוא נולד בשנת 1898 בשם עמיהוד גרזובסקי. כנער גדל בבית הספר החקלאי מקווה ישראל, שבו היה אביו, יהודה, מורה (לימים עברת יהודה את שמו לגור), ומגיל צעיר היה שקוע בחקר הביולוגיה. בשלהי מלחמת העולם הראשונה שירת בצבא הבריטי כסמל בגדוד העברי

Bar Kutiel, P., Cohen, O. & Shoshany, M., 'Invasion rate of the alien species *Acacia Saligna* within coastal sand dune habitats in Israel', *Israel Journal of Plant Sciences* 52 (2004), pp. 115–124.

27 ראו טבלה אצל

Troup, R. S., *Colonial forest administration* (Oxford: Oxford University Press, 1940), p. 120.

Annual Report, 1946, p. 1.

28 ליפשיץ וביגר, נלבישך שלמת ירק, עמ' 135.

הארץ-ישראלי, ולאחר שחרורו יצא ללמוד מדעים במיטב האוניברסיטאות בעולם: היא קיבל דיפלומה מאוקספורד ותואר מוסמך מאוניברסיטת ברקלי בקליפורניה, לפני שהמשיך הלאה ולמד באוניברסיטת ייל בבית הספר ליערנות. את הדוקטורט שלו פרסמה האוניברסיטה מיד כמונוגרפיה, תחת הכותרת "היבטי אור מסוימים ביער". גור הציג במחקרו ממצאי ניסויים שביצע תחת עוצמות אור שונות באורן לבן, אורן אדום, רוש, אלון אדום ואלון ערמוני. למרכה ההפתעה, התברר שהשינויים בעוצמות האור לא היו גורם דומיננטי בחידוש היער.³⁰

עד שמחקרו התפרסם כבר זכה גור לשבחים כפקיד יערות בשירות היערות המנדטורי שעשה אז את צעדיו הראשונים כמשרד ממשלתי עצמאי. במשך עשרים שנות עבודתו בשירות היערות ייצג גור את השירות לעתים קרובות בוועידות יערנות בינלאומיות. משפחת גרזובסקי הייתה משפחה יוצאת דופן בחברה הארץ-ישראלית של אותה התקופה. אחותו של גור נישאה לאדווין, בנו של הרברט סמואל, והמשפחה כולה הייתה אחת המעטות שהייתה בת-בית בקרב האליטה הקולוניאלית. על אף מעמדו החברתי היה קידומו ב-1946 – מסגן מנהל מחלקת היערות לראש השירות – חריג ביותר, בגלל אי האמון השכיח בקרב הפקידים הבריטיים כלפי ה"ילידים" ובגלל נטייתם הכפייתית להפגין נייטראליות בסכסוך היהודי-ערבי. רק כאשר קודמו בתפקיד, גילברט סיייל הנמרץ, נתפס בשערוריית מין שהתפרסמה ברבים, ולא היה זמן לחפש לו מחליף, זכה גור בקידום לתפקיד "מנהל המחלקה בפועל".³¹

אז כבר היו בקיאותו, חריפותו המקצועית ויכולותיו ללא דופי בעיני הבריטים. אך נאמנויותו היו ברורות, ולזכותו נזקף הסיוע שהגיש לארגון ה"הגנה" שקיים את אימוניו החשאיים בסתר היערות הממשלתיים.³² ב-1948, למרות חוסר האמון שרחש לפוליטיקאים ולפוליטיקה, שימש גור תקופה קצרה כמושל צבאי נועז באחד מאזורי ירושלים הנצורה. על התערבותו להצלתם מרעב של יושבי מנזר שבתחום שיפוטו, זכה במדליית כבוד מארגון היערנים היוקרתי הבינלאומי.³³

במשך למעלה מעשרים שנה יכול היה גור להיווכח במו עיניו בתוצאות התיאוריות שלו הלכה למעשה. מכל פקידי היערות המנדטוריים, הוא היה בעל ההכשרה המדעית הטובה ביותר ובעל היכולת לפתח ולנסח ברהיטות את ההנחות המדעיות שעליהן התבססה גישת המנדט ליעור. לאחר קום המדינה, כשעדיין כיהן בתפקיד במחלקת היערות הישראלית הממשלתית, שימש כיועץ מומחה לארגון המזון והחקלאות של האו"ם, שבסופו של דבר הטיל עליו לכתוב ספר. ספרו "שיטות נטיעה באזורים

Grasovksy, A., *Some aspects of light in the forest* (New Haven: Yale University, 1929). 30

31 ד"ר ירחמיאל קפלן, ראיון עם המחבר, רחובות, 5 במאי 1999.

32 El-Eini, *British forestry policy*, p. 106.

33 דן גור, התכתבות בדוא"ל, 16 בספטמבר 2011.

צחיחים" (*Planting practices for arid areas*) נחשב כמשך שנים רבות לטוב ביותר בתחמו. הספר מהווה למעשה מדריך המקיף את מכלול הידע שנצבר במחלקת היערות המנדטורית. הוא קובע בפרטים מדויקים את השלבים השונים בתכנית הייעור באזורים צחיחים, מתכנן משתלות (צריך לגדל חצי מיליון שתילים בעציצים או כמיליון בקופסאות פח בשביל עשרה דונם, אבל באותו השטח אפשר לגדל בשורות רק כ־250,000 שתילים ששורשיהם חשופים) עד מספר ימי העבודה לדונם הנחוצים לניקוי השטח והכנתו, שתילה, עידור, עישוב ופילוס קווי חץ נגד שריפות.³⁴ בפרק הפותח מסביר גור את הגישה התיאורטית לבחירה במינים "ארץ ישראליים" שהייתה לב לבה של מדיניות הנטיעה הבריטית:

שחזור סוגי יערות מקוריים יכול אפוא להתבצע בשלבי ביניים, תוך שימוש בצמחים חד שנתיים. תחילה אפשר לנטוע בהצלחה צמחי חלוץ, כגון מיני שיחים המותאמים לתנאי יובש, לפני מיני היער הגבוהים. אפילו בתנאים כאלה אפשר לייער מחדש חלק מהשטחים החשופים, אבל בשביל לעשות זאת יש צורך לברר קודם כמה עובדות פיטורגיאוגרפיות בסיסיות. אפשר לשחזר על פי שרידי הצמחייה שנותרה בשטח את תמונת היערות המקוריים, וזו חייבת לשמש הנחייה בבחירת המינים שיש לנטוע במקום. עצים מקומיים, אם יישתלו כהלכה, הם הערובה הטובה ביותר להצלחת הייעור.³⁵

ב־1947, כשחש כי קץ השלטון הבריטי ממשמש ובא, כתב גור, כמנהלה האחרון של מחלקת היערות המנדטורית, דו"ח סופי "מורחב" המשקף היטב את נקודת הראות הזאת. נוסף לאיין־ספור טבלאות נתונים המונות את מספר שתילי המשתלה שטופחו ואת מספר הדונמים שניטעו, הוא מקדיש פרק ל"ממשק יער טבעי". גישתו משקפת איזון בריא בין שימור לייעור. כאן הוא מתאר את "החורש הים תיכוני הסבוך" ששרד בחמש או שש שמורות ממשלתיות ומכיל מגוון מינים שאינם מחטניים, כגון אלונים ואלות. אבל גם אורן ירושלים נשתל במקומות שבהם פני השטח הסלעיים הפכו לאדמת סיד רכה.³⁶

גור הסביר ש"רוב שטחי היער הטבעי הרוסים עד כדי כך שכל ממשק שאיננו הגנה פשוטה אינו בא בחשבון."

34 Goor, A., *Tree planting practices for arid areas* (Rome: FAO, 1955), p. 78.

35 שם, עמ' 1-2.

36 *Quercus coccifera*, *Q. aegilops* var. *ithaburensis*, *Pistachia terebinthus* and *P. Palestina*, 36 *Ceratonia siliqua*, *Phyllera media*, *Laurus nobilis*, *Arbutus Andrachne*, Palestine Government, 1947, p. 9.

גור לא היה טהרן אקולוגי. "הבשורה היערנית" שלו מכירה בתפקידם של עצים שאינם אנדמיים לארץ ישראל. הוא מסתמך על דוגמאות בינלאומיות: לאחר שיקול דעת ראוי, אפשר לנסות נטיעה של מינים אקזוטיים. אורן מונטריי (*Pinus radiata*) מצליח בנוי זילנד יותר מאשר בקליפורניה, בית גידולו הטבעי; ועצי אקליפטוס גדלים מהר יותר בקליפורניה מאשר ביבשת אוסטרליה, בית הגידול הטבעי שלהם... אפשרות ההצלחה בתנאים שונים כל כך, יכולה אפוא להישקל גם לגבי מינים אחרים.

בנספח השני ל"ה הסופי שלו" – "רשימה של עצים ושיחים מקומיים ארצישראליים" – מציין גור כשמונים מינים שהגיעו ל"גובה מעל מטר בתנאים טבעיים."³⁷ למעשה, רובם ניטעו באיזושהו שלב ביערות החדשים. עם זאת, יערני המנדט לא היססו ונטעו גם מינים "אקזוטיים", שאחדים מהם גרמו נזק אקולוגי ניכר.³⁸ למשל, ה"ה המכיל מבחר נרחב של תצולמי שתילים שניטעו כדי לייצב את חולות עזה, מגלה מגוון של אשלים, עצי אורן ושיטה. השיטה הקרויה "כחלחלה", ייבוא מאוסטרליה, שהייתה חביבה על יערנים בריטיים כאמצעי לייצוב חוליות, התגלתה, לרוע המזל, כייבוא מינים פולשים אגרסיביים ביותר, שהשתלטו על נופי רצועת החוף, ועד עצם היום הזה משבשים את האיזון האקולוגי הטבעי.

ה"ה חות השנתיים שנכתבו בקפידה על ידי שירות היערות, ומאוחר יותר על ידי מחלקת הייעור, מעידים על מחויבות קבועה למגוון עצים. ה"ה משנת 1934, למשל, מתאר את הזרעים והשתילים שהשתמשו בהם ב-14 המשתלות הממשלתיות הפעילות: "פיתחנו אוסף מקומי ניכר בהשוואה לשנים קודמות, שהגיע ל-404 קילומטר של כ-39 מינים. עדיין לא פיתחנו לאוסף די עצי אורן, לכן נקנו זרעי אורן בסוריה לזריעה מיידית."³⁹

הרכב הנטיעות בכל שמורות היערות מתועד – בכל שמורה תמהיל מינים ייחודי ששיקף את השוני הגיאוגרפי של השטח. קטלוג הנטיעה של שנת 1935 אופייני: ב-32 השמורות המוכרזות ניטעו מאות אלפי שתילים בתפוצה שהתחלקה שווה בשווה בין מינים מקומיים ואקזוטיים, כגון עצי ברוש, חרוב, סומק סיני, אקליפטוס ושיטה אוסטרלית. עצי אורן ירושלים ניטעו בשפע, אבל רק לעתים נדירות היו יותר מ-30% מכלל השתילים בשמורת יער נתונה. היו שמורות בהן לא ניטעו עצים אלה כלל.⁴⁰

Government of Palestine, department of forests, *Annual Report: Lists of trees and shrubs native to Palestine, appendix II*, 1947.

38 ביגר, ג' וליפשיץ, נ', 'הניסיונות לאקלום עצים אקזוטיים בארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי', קתדרה 85, עמ' 123-164.

39 Palestine Government, *Annual report, 1935*, p. 10.
40 Palestine Government, *Annual report, 1936*, pp. 16-23.

חיים בלאס היה אחד היערנים הבודדים שעבד בקק"ל במשרה מלאה בתקופת המנדט, ולאחר קום המדינה ניהל את מחוז המרכז. קק"ל, שעבדה לפני 1948 בצמוד למחלקת הייעור המנדטורית, זכתה ממנה לסיוע לוגיסטי, לשתילים ולהכשרה מקצועית מעולה. אבל קק"ל לא תמיד אימצה את שיטות העבודה הממשלתיות. בלאס הסביר את אחד ההבדלים היסודיים בין סגנונות העבודה השונים:

הבריטים יצאו מנקודת ראות של שימור הנוף. הם התנגדו לפינוי השטח ולנטיעה מאפס. אנחנו חשבנו שאם נפנה את כל החורש הטבעי (חוץ אולי מהחרובים) יהיה לנו הרבה יותר קל לנטוע לאחר מכן אורנים וברושים. הבריטים השאירו את מרבית הצמחייה – שיחים ובני שיחים – כך שהנטיעות החדשות לא יכלו לקבל את כל המים להם נזקקו כדי לשרוד. היערנים המנדטוריים נאלצו לחזור ולנטוע מחדש שלוש או ארבע פעמים. זאת אומרת שהיו גם עצים בני גילים שונים באותם שטחי חורש. לגישה שלנו היו חסרונות ברורים, אבל הרגשנו שבסופו של דבר היא הייתה יעילה יותר.⁴¹

במונחים אבסולוטיים, התקציב השנתי של מחלקת הייעור בין השנים 1922 ל-1927 היה מזערי – במוצק 17,000 לירות סטרלינג לשנה.⁴² (היה זה רק 5% מהעודף השנתי שממשלת הרברט סמואל החזירה בגאווה לאוצר הבריטי – כולו מבוסס על הכנסות פנימיות מהאוכלוסייה המקומית).⁴³ עם הזמן ועם עליית האינפלציה גדל התקציב אבל מעולם לא עבר את 30,000 הלירות בהוצאות ממשיות, סכום שהגיע ל-0.45% מתקציב ממשלת המנדט.⁴⁴

עם זאת, במונחים יחסיים אפשר לטעון שתקציב שירות היערות המנדטורי לא היה טריוויאלי. תקציב משרד החקלאות ב-1930 היה בסך הכול 77,054 לירות סטרלינג, ויותר מ-25% מהמשאבים שעמדו לרשותו הוקצו למימון הגנת העצים והנטיעות.⁴⁵ יערני המנדט ערכו עד מהרה השוואה בין משאביהם הדלים לבין התקציבים שהעמידו השלטונות הבריטיים לרשות שירות היערות הוותיק בקפריסין, שנוסד עוד בשנת 1889. אף על פי ששטח הקרקע באי היה שלישי מקרקעות הארץ, היו שם יותר מפי שלושה שטחים מיוערים, ותקציב הייעור היה פחות או יותר כפול מזה שעמד לרשות

41 חיים בלאס, ראיון עם המחבר, הרצליה פיתוח, 3 בספטמבר 1997.
 42 Tear, J. F., 'Note on the need for an expanded program of afforestation in Palestine', 42 Liphshitz, N. & Biger, G., *Green Dress for a Country: Afforestation in Eretz Israel: the First Hundred Years, 1850-1950* (Jerusalem: Ariel, 2004), p. 177.
 43 Segev, T., *One Palestine, complete: Jews and Arabs under the British Mandate* (New York: Metropolitan, 1999), p. 171.
 44 Palestine Government, *Annual report, 1936-1939*, p. 16.
 45 Simpson report, 1930, chapter 7, agricultural development. 45

ממשלת המנדט בארץ. קפריסין העסיקה צוות עובדים כפול בגודלו מזה שהיה בארץ ישראל, והוא כלל אנשי מקצוע רבים יותר.⁴⁶ אחד הדו"חות הודה שבכמות רבות הקשורות במזיקים וחרקים לא אובחנו ולא טופלו כראוי ביערות הארץ בגלל העדר אנטומולוגים מוסמכים בצוות היערנים.⁴⁷ ובכל זאת, על אף התקציב המוגבל הצליח שירות היערות המנדטורי להפעיל תכנית מדעית מלאה של ניסויים בשטח ולפתח מדיניות "ייעור מחדש" שהצטיינה בגישה סביבתית מתוחכמת ורגישה.

הפרדוקס של שמורות היער

אסטרטגיית הייעור של הבריטים התבססה על שתי יוזמות עיקריות שנועדו להגשים את מטרותיהם השאפתניות: נטיעה ושימור יערות. הנטיעה הייתה היקרה מבין השתיים, ובגלל התקציב המוגבל התנהלה בקצב איטי והגיעה בדעיכה להצלחה ב־2,000 דונם בלבד של שטח מיוער בממוצע לשנה. נטיעה דרשה תמיכה של תשתיות שימור מוסדרות, וללא הגנה היו השתילים הרכים נאכלים או נרמסים על ידי עדרי הצאן והבקר בדינמיקה הקלאסית של "טרגדיית נחלת הכלל".

היערנים הבריטיים חשו שתרכות השימור ויכולת ניטור מצב היערות אינן קיימות כמעט בקרב האוכלוסייה המקומית. כדי להצדיק את ההשתלטות הממשלתית המומלצת על יערות הכפרים, כתבו פקידי שירות היערות ב־1920: "רוב יערות האלונים האלה נמצאים על קרקע ציבורית השייכת לכפרים, ואם כי אחד משני הכפרים מינה נוטרים לטפל בעצים, השיטה הזאת לא פעלה טוב כל כך."⁴⁸

הם המליצו שחוק הייעור המנדטורי יסמך את הממשלה להגן על עצים בשטחים ציבוריים כפריים, ואף לקחת תחת חסותה שטחי חורש פרטיים, ולשלם לבעלים את הרווחים שיופקו ממכירת עץ ופחם – לאחר ניכוי הוצאות הניהול.⁴⁹ הנציב העליון שיתף פעולה, החוק הוכן בזריזות ואושר.

פקודת היערות משנת 1920, כמו החוק הקפריסאי ששימש לה מודל, ביססה את עבודת הייעור על הקמת שמורות יער באזורים שאינם מעובדים.⁵⁰ שמורות היער המנדטוריות לא נועדו מעולם להוות מקלטים סגורים לחי ולצומח, כפי שהם נתפסים כיום. בשנות העשרים נותרו למעשה בארץ מעט מאוד עצים נדירים וערכי טבע שהיו

46 טבלה המשווה בין המשאבים והשטחים העיקריים של שני שירותי היערות ראו בתזכיר של דו (Dawe) משנת 1933 למזכיר הראשי של ממשלת המנדט בארץ, אצל El-Eini, *British Forestry Policy*, endnote 83

Government of Palestine, *Annual report, 1934*, p. 91. 47

'Explanatory Notes to the Woods and forest Ordinance' (1920), sec. 7, in Schorr. 48

'Ordinance', 1920, Section 4, p. 72. 49

Ibid., Section 3: Definition of a Forest Reserve, 50

ראויים לשימור. השמורות לא נחשבו גם לבתי גידול אידיליים, שהאבולוציה תימשך בהם במסלולה הטבעי, והטבע יעשה בהם את שלו ללא מגע יד אדם. שמורות היער של הבריטים היו בראש וראשונה אתרים שניתן לנטוע בהם עצים ללא הפרעה.⁵¹ אדמת החורשות החדשות, משהוכרו כשמורות, חדלה להיות קניין התושבים, אם כי באופן פורמאלי החורשות עצמן היו פתוחות עדיין לציבור. לציבור לא ניתן לרכוש "זיקת הנאה" או להפיק מהאדמות ביער כל "זכות בעלים", חוץ מפינוי גזם או עצים מתים ויבשים להסקה.⁵² להוציא בעלי רישיון, על הציבור נאסרו פעילויות רבות בשטחי שמורות היער, וביניהן:

- ליטול תוצרת יער;
- לעקור עץ משורשו, לשורפו, להסיר את קליפתו או את עליו או להשחיתו בדרך אחרת;
- להבעיר כל עשב או דשא או להבעיר אש מבלי לנקוט אמצעי זהירות מספיקים כדי למנוע את התפשטותה;
- להעלות עשן או להבעיר אש בכל חלק מחלקי האזור השמור ליער שהעשן או הבערת האש אסורים בו על פי צו מאת שר החקלאות, או בזמן שהעישון או הבערת האש אסורים בו;
- לרעות עדרי בקר או לתת להם להיכנס לגבול האזור השמור ליער;
- לחפור או להבקיע או לחרוש את האדמה;
- להיכנס לכל חלק של אזור השמור ליער כשכניסה זו אסורה על פי צו מאת שר החקלאות, או בזמן שהעישון או הבערת האש אסורים בו;
- לחפור או להבקיע או לחרוש את האדמה;
- לבנות כל סכר על פני כל נהר או לעצור באופן אחר את זרמו של כל נהר או נחל;
- לגור בכל אזור המיועד ליער ולהקים בו כל בניין;
- להוציא תוצרת יער מהשמורות (בכללה קורות עץ, פחם עץ, נטף או שרף, שמן עצים, עשבים מטפסים, עלי סכך, עלים, פירות, זרעים, שורשים, קליפת עץ, שתילים, כבול, אדמה או מינרלים.⁵³

⁵¹ 'Forestry and Conservation', *Government of Palestine* (1946), pp. 425-427

⁵² 'Ordinance', 1920, Section 15, p. 74

⁵³ שם, סעיף 14, עמ' 74. גרסה דומה של ההוראה הועתקה מאוחר יותר לסעיף 5 בגרסת החוק של 1926.

תושבים שניצלו את היערות בעבר, גם הם חויבו ברישיון שימוש בעץ לבניין או ברישיון רעייה.⁵⁴ מאוחר יותר יתוסף לתקנות גם איסור עישון סיגריות ביערות בתקופת היובש, מאמצע מארס עד נובמבר.

המניע של שירות היערות המנדטורי היה לאפשר ליערות בעלי יכולת שרידות להתפתח – יערות שברבות הימים יספקו שטחי מרעה ותוצרים שונים לאוכלוסייה המקומית. נטיעת עצים הייתה יקרה ולא היה בה טעם ללא אפשרות שליטה ברעייה בתקופת שנות הצמיחה הראשונות, עד התבססותם של השתילים בשטח. אבל הפרספקטיבה כי יחול שיפור במצבם לטווח ארוך לא שכנעה את המוטבים – הפלחים והברואים – שחיו בכפרי הסביבה והסתמכו על שטחי החורש כמקור מידי לחומרי הסקה, עץ לבניין ומזון לעדריהם.

מפקד שנערך ב־1930 על ידי השירותים הווטרינאריים הראה שבאותה תקופה היו בארץ 965,877 ראשי צאן ובקר שחיו מרעייה, מחציתם כמעט עזים.⁵⁵ שירות היערות שהיה אחראי על אספקת שטחי מרעה לרועים המקומיים, מעולם לא הנפיק רישיונות רעייה ליותר מ־70,000 ראש,⁵⁶ פחות מ־8% מהמספר הנזכר לעיל. על רקע המצב הזה נוצרו עימותים וכך, למרבה האירוניה, הצעדים שננקטו כדי להגן על השתילים הרכים הולידו לרוב איבה שהובילה להשמדתם.

למעשה, רק אדמות ציבור שלא התאימו לחלוטין לעיבוד חקלאי בגלל סוג הקרקע, או מדרונות תלולים, נבחרו והוכרוזו ב"עיתון הרשמי" כאדמות שנועדו להפוך לשמורות יער. היה זה מסוג הדברים שהדיבור עליהם קל מהמעשה. למרות פרסומה הדרמטי, התברר שהפקודה מ־1920 לוקה בחסר וזקוקה לריענון. שטחים רבים הוכרוזו ב"עיתון הרשמי" כשמורות יער, אולם בפועל הוקמו שמורות מעטות מאוד.

כדי להשלים הכרזת שמורת יער, נדרש תהליך איטי של סימון רשמי על ידי מודדים. מאחר שהיו רק שני מודדים בצוות משרד החקלאות, הייתה דרישה מתמדת לשירותיהם, דרישה שלא סופקה, וברו"חות השנתיים מועלות תלונות על כך שהם מועסקים בפרויקטים חקלאיים אחרים.⁵⁷

כשהמדידות הושלמו לבסוף, הפכה הכרזת השמורות להליך ארוך ומייגע, כיוון שהתושבים הערבים הזדרזו להגיש תביעות בעלות על רצועות גדולות מהשטחים הבלתי מפותחים הללו. "הסגות הגבול" התרחשו בדרך כלל בלילות, והיה קשה להתחקות אחריהן.⁵⁸ התושבים נהגו לבנות סככות באותו השטח שנועד להפוך לשמורה,

54 שם, סעיף 16, עמ' 75.

Government of Palestine, *Annual report, 1931 and 1932*, p. 7. 55

Government of Palestine, *Annual Report, 1931 and 1936-1939*, p. 14 56

Government of Palestine, *Annual Report, 1934*, p. 91 57

Government of Palestine, *Annual Report, 1931, 1932*, p. 6 58

לנטוע עצים או פשוט להשאיר סימנים של עיבוד חקלאי כדי ליצור ראיות לכאורה לנוכחותם הקודמת במקום ולבעלותם עליו. סעיף 11 של הפקודה דרש שהתנגדויות הציבור להכרזות יישמעו בעל פה בבית המשפט המחוזי ועל המדינה הוטל להוכיח שהאדמות השנויות במחלוקת לא היו מעולם בשימוש.

המדירות וההתדיינויות שנדרשו משירות היערות שיתקו, הלכה למעשה, את מאמצי הייעור. היערנים הבריטיים היו מתוסכלים ביותר ממה שתיארו כ"המוני טענות ותביעות בעלות חסרות בסיס"⁵⁹. בסופו של דבר הבינו שתהליך הכרזת היערות יצטרך להיות חלק משיטת רישום קרקעות מקיפה, שבמסגרתה יחליטו פקידי הסדר הקרקעות על זכויות קניין, יעודדו פיתוח ויקבעו את הגבולות בין אדמות הכפרים לבין השטח הציבורי. אבל מהלך זה הצריך זמן והתברר כהרסני. שש שנים לאחר שהחל התהליך, הפסידו היערנים ברוב הקרבות הבירוקרטיים שיצרה פקודת היערות שלהם עצמם. ההליכים המסודרים של מערכת המשפט הבריטית היו בלתי יעילים אל מול ההרגל הנרחב בלבנט שלא לכבד את החוק. נראה שהרועים הערבים פעלו על פי מערכת חוקים אלטרנטיבית, ומאזן הכוחות בארץ לא היה שונה מהדינמיקה של פלישה לאדמות ציבור ברחבי העולם כולו. כך או כך, התוצאות מבחינת הייעור היו זהות. כעבור שנים תיארה ממשלת המנדט את השלכותיהם של כשלי המדיניות הראשונית: "ב-1926 היה כבר ברור שאם לא יינקטו צעדים להגנת הצמחייה, היא תיעלם זמן רב לפני שפקידי הסדר הקרקעות יגיעו לגבעות. לכן הקמנו מערכת חדשה של שמורות יער."⁶⁰ פקודת היערות המתוקנת מ-1926 נועדה לסלק את המכשולים להכרזת שמורות. סעיפים רבים מהפקודה הראשונה משנת 1920 נותרו ללא שינוי. התיקונים נועדו לקדם את הבעלות הציבורית על יערות ולעודד בעלי קרקעות פרטיים לקבל על עצמם את השימור והייעור כאסטרטגיה כלכלית של שימוש פרטי באדמותיהם. התיקון החדש יצר דילמה פילוסופית מעניינת. דוד שור מהפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב מסביר שלמרות המחויבות לשוק החופשי ולחוכמת "היד הנעלמה" שהנחתה את הכלכלה הקפיטליסטית של האימפריה הבריטית באותה התקופה, היערנים הקולוניאליים היו מודעים היטב לכשלי השוק ולהשפעות חיצוניות שהפריעו להשגת תוצאות חברתיות אופטימליות והובילו להרס אדמות הציבור. "הפקידים הקולוניאליים האמינו בדרך כלל בעדיפות ובצורך של הפיקוח הממשלתי על אדמות היערות כתנאי לממשק מוצלח על בסיס של קיימות, בין אם היה זה לשם מניעת התייבשות או לשם יצירת מקום בטוח לעצים שיועדו לשימוש מסחרי."⁶¹ התושבים היהודים קיבלו גם

Government of Palestine, *Annual Report* (1946), p. 426 59

שם. 60

Schorr. 61

הם בברכה את התהליך שהיה אמור לשפר את הגדרת זכויות הקניין על פני הארץ כולה וליצור הזדמנויות לקניית חלקות אדמה ולהקמת יישובים חדשים. אבל היו פקידים קולוניאליים רבים בלונדון שמסיבות מעשיות ואידיאולוגיות לא התלהבו מכניסת הממשלה לעסקי העץ.⁶² עובדי משרד החוץ לענייני המושבות כבר הבינו את הסכנות הטמונות במדיניות המונחתת "מלמעלה למטה" ("Top Down") הם טענו ש"התערבות ממשלתית יתירה הורסת יוזמה ותחושת אחריות, גורמת לתגובות נגד ועלולה להביא לתוצאות הפוכות מאלו שהתכוון להן המחוקק."⁶³ הם חששו גם שהתערבות ממשלתית מתמשכת תגרום לניכור גדול יותר של האוכלוסייה הערבית, העוינת בלאו הכי. לאחר שלקחו לתשומת לבם את חששות הממונים עליהם בלונדון, התחילו היערנים הבריטים בארץ בפעילות שדלנות מוצלחת למען שדרוג החקיקה. פקודת היערות החדשה מ-1926 קיצצה מהפקודה הקודמת את זכות העמידה של הציבור, שנוצלה בקלות רבה כל כך כדי לדחות ולהכשיל הכרזת שמורות יער על אדמות ממשלתיות. היא אפשרה גם להפקיע קניין פרטי ולהכריז עליו כעל שמורת יער מוגנת אם הנציב העליון יחשוב שהדבר מוצדק מבחינת טובת הכלל (למשל, כדי להבטיח אספקת תוצרת חקלאית לכפרים שכנים או למנוע הפרעה באספקת מים או נזק לאדמות חקלאיות סמוכות).⁶⁴ יתר על כן, אם יחשוב שיער מסוים פגיע במיוחד, יוכל הנציב העליון להכריז עליו כעל שמורה סגורה ולהסמיך את השלטונות לעכב כל רישיון רעייה או כריתה במקום למשך שנים רבות.⁶⁵ התקנות המחמירות בדבר הכרזת שמורות יער העניקו לשירות היערות המנדטורי סמכות לבצע את תכניתו הגדולה. ואכן, בין השנים 1926 ל-1928 פורסמו בעיתון הרשמי הודעות על שמורות בשטח 64,400 דונם.⁶⁶

כשחבר הלאומים התכנס ב-1929 נכללו בסדר היום של דיוניו דו"חות מהממשלות המנדטוריות. הנציב העליון המכהן של פלסטינה, ג'ון צ'נסלור, נשאל בין השאר כיצד מתקדם הייעור בארץ. צ'נסלור הודה שבעיית הבעלות על הקרקע מטרידה עדיין את השלטונות, והסביר שממשלת המנדט נמצאת "במצב קשה משום שאין לה לפי שעה זכות קניין ברורה על שטחים נרחבים המתאימים לייעור... בתנאים האלה נקטה הממשלה מדיניות של הכרזה על שמורות יער רק באדמות שיש לה

62 שם.

Troup, R. S., *Colonial forest administration* (Oxford: Oxford University Press, 1940), 63 pp. 224, 229 at Schorr.Government of Palestine, 'Forest ordinance: An ordinance to repeal the woods and forests 64 ordinance 1920 and to make other provision in lieu hereof', *Land legislation in mandate Palestine*, 1926, pp. 216-225.

שם, עמ' 221, סעיף 13.

Government of Palestine, *Annual Report*, 1946, p. 426. 66

עליהן זכות קניינית מסוימת. "הנציב העליון הצהיר על כוונתו "להכריז בקרוב על שמורות יער שישתרעו על כמיליון דונם, שבסופו של דבר ייוערו וישוקמו", והוסיף בנימה אופטימית ש"מורדות הרי יהודה השוממים מגיבים על צעדי השימור באופן יוצא מן הכלל; עצים שניטעו על מדרונות סלעיים גדלו ללא תקלות, במיוחד אורן האלפו, שהוא עץ מקומי."⁶⁷

וכך הלכו יד ביד נטיעות העצים והכרזת השמורות. יערנים טענו בתוקף ש"שיטות סימון שמורות היער שננקטו היו מתונות וגמישות במיוחד, וכי פקידי היערות השיגו את אישורם של הכפריים לגבולות השמורות החדשות."⁶⁸ זאת לפחות הייתה נקודת הראות של המנדט. הקטעים הבאים הלקוחים מתוך דו"ח שירות היערות, מתארים את הפעילות בשתיים מתוך שש שמורות שהוכרזו באותה שנה (1932), מיידן וג'בל ששא:

שמורת מיירון, מספר סידורי 235, שטח 1,964 דונם, ממוקמת בנפת צפת, מזרחית לכפרי מגידו. אם כי איננה תלולה, אדמת השמורה נסחפה, וכ-50% מהשטח נותר סלעי חשוף. האתר סבל מרעיית יתר מתמשכת ולא נשארה בו כמעט צמחייה מעוצה. בכוונתנו לנטוע עצים בכתמי אדמה שנותרו בשטח ובכיסוי קרקע בין הסלעים, ולשקם את הצמחייה הטבעית באמצעות הגנה עליה. כמות המשקעים הגבוהה באזור הזה תאפשר גידול עצים לתעשיית העץ ...

שמורת ג'בל ששא, מספר סידורי 237, שטח 1,907 דונם, ממוקמת בהרי נצרת על אדמה סלעית תלולה. כמות הצמחייה הטבעית מזערית. השטח הוכרז כשמורה כדי לגדל בו עצים להסקה, פחם ותוצרי יער אחרים, וכן כדי לעצור סחף קרקע וכדי לשמר מי גשם.⁶⁹

שוחרי הייעור נהנו מתקופה קצרה של התקדמות. איש לא פעל למען הרחבת השמורות במרץ רב יותר מגילברט סייל, שב-1936 ירש את מקומו של טיר בתפקיד מנהל מחלקת היערות. סייל, יערן מקצועי מאנגליה ונוצרי אדוק, היה גם ציוני נלהב. עד שהועבר לטרינידד בעקבות פרשייה רומנטית "לא ראויה", הוא לא היסס לעסוק בשדלנות נמרצת למען ענייני המחלקה שבאחריותו.⁷⁰

League of Nations, Permanent Mandates Commission, 1929, Minutes of the Fifteenth Session including the Report of the Commission to the Council and Comments by Various Accredited Representatives of the Mandatory Powers, "Palestine", Held at Geneva from July 1st to 19th, 1929.

Government of Palestine, *Annual Report, 1947*, p. 4

Government of Palestine, *Annual Report, 1931*; *Ibid.*, 1932, p. 19; *Ibid.*, 1935.

69 ראיין עם צבי מנדל, 27 בספטמבר 2011.

ולמרות זאת, הפער בין האדמות המוכרזות, המוגנות כביכול, לבין המצב האמתי בשטח, נותר עצום. הפקידים הודו בגלוי שבעקבות הפרות בוטות של מגבלות הרעייה, רק לעתים נדירות היה מצב הצמחייה בתוך השמורות הפתוחות טוב יותר ממצבה בשטחים הפתוחים "השוממים", שלמחלקת היערות לא הייתה שליטה עליהם. הפקידים הבכירים התלוננו תמיד על כוח אדם חסר ולא מקצועי. (לדעתם, לממשק יעיל של שמורות סגורות נדרש "איש יער" אחד על כל 500 דונם של שמורה סגורה, רמת איוש שהתבררה כבלתי מציאותית בגלל המגבלות התקציביות).⁷¹ אבל לא זאת הייתה הסיבה האמיתית לכישלון הייעור הבריטי.

שורש הבעיה היה נעוץ בעובדה שמדיניות הייעור הבריטית לא הייתה מקובלת על האוכלוסייה הערבית. ככל שרכישות האדמה על ידי היהודים גדלו, סוגיית הפלחים שנושלו הלכה ונעשתה טעונה מבחינה פוליטית.⁷² בפועל היו רכישות האדמה צנועות עדיין, אך ממדיהן תוארו בהגזמה רבה. הן הוגבלו, על פי רוב, לשטחי ביצה "שוליים" או לאזורים סלעיים תלולים שמעולם לא עובדו. עד שנת 1948 לא עלה שיעור האדמות שנרכשו על ידי היהודים על 6% מאדמות הארץ. ובכל זאת, בעיית הפלחים שנותרו מובטלים הייתה ממשיכה, והיא הלכה והחריפה עם גידול האוכלוסייה הערבית בטור גיאומטרי: מ-375,000 נפש ב-1922, ל-734,000 ב-1944. הצורך לספק "נחלה" לילדיהם הוביל לתת-חלוקה חוזרת ונשנית של אדמות בין משפחות הכפריים הערבים, ונוצר מחסור משמעותי בקרקע ראויה לעיבוד.⁷³

ערבים רבים חיפשו פתרון בשטחים פתוחים. מפקד האוכלוסין של 1931 הראה שרק 3% מערביי הארץ הוציאו את מחייתם מרעיית צאן בלבד.⁷⁴ ועדיין, משפחות הפלחים התבססו על צאן ובקר כתוספת פרנסה. השטחים הפתוחים, למרות הידלדלותם בגלל הסחף, היו מקור הבימוסה הזמין היחיד לרועים שחיפשו מקום מרעה לעדריהם. ברגע שהחל הייעור, הפכו השמורות לאזורים אסורים בשימוש למשך עשר שנים לפחות. טבעי הדבר שהרועים בחרו לעקוף את האיסורים החדשים או פשוט להתעלם מהם. היו גם ספסרים שהייתה זאת הזדמנות בשבילם לזווג תביעות בעלות על אדמות. דו"ח רשמי של מחלקת היערות תיאר בתמצית את התופעה: "היחס המקומי אל חזקה על אדמות הוא כזה שאדם המעבד אדמה נחשב למי שיש לו עילה טובה מאוד לתבוע את זכותו עליה, אלא אם כן אנשים אחרים או המדינה יכולים

Government of Palestine, *A survey of Palestine*, p. 427. 71

United Kingdom Government, *Report of the Palestine royal commission, presented by 72 Peel the Secretary of State for the colonies to the United Kingdom parliament by command of His Britannic Majesty* [The Peel commission], (July 1937).

Kimmerling & Migdal, p. 33. 73

Census of Palestine, Volume 1 (Jerusalem: Government Printing Press, 1931), p. 398. 74

להוכיח מעל לכל ספק שיש להם זכות קניין קודמת וטובה יותר. מאחר שכך, עקירה וחריש של חלקות בתוך שמורות יער הפכו למעשה של יומיום, מפרי החוק עותרים לבית משפט בטענה שהם עיבדו את האדמה דורות על דורות, ואחר כך קשה מאוד לפנותם מהשטח.⁷⁵

מנקודת הראות של הכפריים, לא היה ברור איך תכנית שנועדה לעודד פיתוח כלכלי יכולה לגזול מהם שדות מרעה היסטוריים. הכרזת שמורות היער הייתה הגיונית בעולם הבריטי הרצינונלי של גידול בעלי חיים, שהיו בו לוחות זמנים אופטימליים ואופק של זמן לטווח רחוק (כיום נקראת מדיניות כזאת "פיתוח בר-קיימא") אבל לערבים רבים בפלסטינה המנדטורית, הייתה זאת מדיניות שיצרה איום קיומי על פרנסתם. מנקודת הראות של ממשלת המנדט, פקודת היערות הציעה עסקה נדיבה לאוכלוסיות המקומיות. הממשלה התחייבה לבצע נטיעות מאסיביות, כשהמוטבים לעתיד יהיו התושבים הכפריים המקומיים. אדמות פרטיות שהיו בהן חמישים עצים או יותר קיבלו פטור ממס רכוש.⁷⁶ הממשל הכיר בזכויות הפלחים לתוצרי יערות בוגרים יותר, הסמוכים לבתיהם, שכללו עצים להסקה, עץ לבניין וזכות רעייה – גם כשהיערות היו נתונים לפיקוח ממשלתי.

הממשל ציפה גם לתמורה. מוכתרי הכפרים נדרשו על פי חוק לשתף פעולה במספר פעילויות, החל ממיון בקשות של כפריים לעצי בניין ועריכתן⁷⁷ וכלה בעזרה במיפוי גבולות היערות. באזור החוף הוטלה על המוכתרים האחריות על גיוס כוח עבודה מבין כל הגברים מגיל 15 ומעלה, עד למשך זמן מרבי של שישה ימים, כדי לסייע בהתמודדות עם בעיית החולות הנודדים. במקרה של שרפות יער חויבו הכפריים שהתגוררו ברדיוס של חמישה קילומטר מהשמורה להצטרף למאמצי הכיבוי. כפריים שהחזיקו צאן ובקר ללא רישיון רעייה נדרשו להרחיק את עדריהם מהשמורות שניטעו זה מקרוב, והיו צפויים לקנסות על אי ציות לחוק. נוסף לכך, הלכה וגדלה הרשימה של עצים מוגנים בתוך השמורות ומחוצה להן, ובכללם עצי אלון, זית, חרוב ואלה. האוכלוסייה הערבית המקומית לא שוכנעה. אחרי עשור של מאמצים הרימו הבריטים ידיים נוכח אדישות הכפריים לתכניותיהם. לאחר שבחים לייעור היהודי, קובע הדר"ח השנתי של 1931 כי "לערבים לעומת זאת אין עניין ביער. הם מעוניינים רק בזיתים ושאר עצי פרי."⁷⁸

Palestine Government, *Annual Report, 1936-1939*, p. 11. 75
ממשלת המנדט, הודעה לציבור בעיתון הרשמי, אצל ליפשיץ ובגנר, נלבישך שלמת ירק, עמ' 135.

Ordinance 1926, Sec. 17. 77
Tear, F. J., *Note on the need for an expanded program of afforestation in Palestine*, 1931, 78
in Lipshitz & Biger, *Green Dress*, p. 177.

משנכשלו בדרכי שכנוע, עברו הבריטים לאמצעי כפייה. שירות היערות הודה בחוסר היעילות של האיסורים על רעייה, על תפיסת קרקע ועל כריתת עצים בשמורות – אבל אותם האיסורים לא חדלו מלהתקיים; דו"ח 1935 של שירות היערות בישר בשמחה: "מספר האנשים שהועמדו לדין הוא הגבוה ביותר המתועד מאז הקמת שירות היערות, ועלה מ-1,460 ל-1,832. הקנסות הגיעו ל-896,060 לירות ארץ-ישראליות. את הגידול במספר התביעות על הפלישה לשמורות אפשר אולי לייחס למצוקה הכספית של הכפריים, לדלות היבולים ושדות המרעה בגלל מחסור בגשם, ולעליית ערך הקרקע. חלקית אפשר לייחס אותו להכפלת הערנות של פקחי היערות."⁷⁹

לרועה האומלל, שלצאנו לא היה משהו אחר לאכול, היו היערות הממשלתיים יעד לשנאה. עימותים כאלה לא היו בשום אופן ייחודיים לארץ ישראל באותה התקופה. בארצות מתפתחות הם מאפיינים גם כיום את דינמיקת היחסים בין אוכלוסיות רועים נודדות לבין סוכני ממשל מרכזי ושמירת הטבע.⁸⁰

מהדו"חות של פקידי שירות היערות ברור שהם לא שגו באשליות באשר לפופולאריות שלהם, והבינו שנכשלו בזירת דעת הקהל הערבית.⁸¹ במבט לאחור, האתגר החשוב ביותר שלהם לא היה פסיכולוגי, גם לא בוטני. היה עליהם ליצור יתרונות כלכליים ממשיים ולשווק אותם לקהילה הערבית המקומית: להקים תעשיית עץ וייצור פחם, לאפשר איסוף גזם כחומר הסקה, ולגדל עצי פרי ועצי זית. אלה היו חייבים להיות בקדימות ראשונה. בארץ לא יוצר דבר מהעצים שגדלו בה, וייבוא העץ שאב כמות גדולה של מטבע זר. ב-1936 הגיעה עלות יבוא העץ ל-1,344,000 לירות ארץ-ישראליות,⁸² כסף שאפשר היה ככל הנראה להרוויח על ידי הקמת מפעלים משפחתיים והעסקת חוטבי עצים מקומיים. בדו"חות השנתיים תיעד שירות היערות בשקידה את מאמציו להגדלת תפוקת העץ לתעשייה ולקידום תוצרי יער שונים. ב-1934 נערכה כבר רשימה של 32 מוצרי עץ, ביניהם ארגזים לאריזת פירות, ציפוי

79. Government of Palestine, *Annual Report, 1934*, p. 91.

80. Hough, J., 'Obstacles to effective management of conflicts between national parks and surrounding human communities in developing countries', *Environmental Conservation*, 15, pp. 129-136. For an interesting case study in the Philippines see Severino, H. G., *Opposition and resistance to forest protection initiatives in the Philippines*, UNRISD Discussion Paper, 92 (1998).

81. Government of Palestine, *Annual Report, 1936-1939*, p. 5.

82. "ההתנגדות מצד הכפריים עוד הקשיחה, והתביעות התרבו עד כדי כך, שמחלקת היערות חייבת כנראה להשעות כל ניסיון נוסף להקים שמורות חדשות, עד שתוכרע סוגיית בעלות המדינה על הקרקע."

Report by His Majesty's government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the council of the League of Nations on the administration of Palestine and Trans-Jordan for the year 1936.

עץ, פחם, ואפילו חומרים לעיבוד עורות.⁸³ אבל הארץ הייתה אחרי ככלות הכול צחיחה, ומינים גבוהים של עץ קשה לא יכלו לשגשג בה לעולם. רוב העצים החדשים היו צעירים מדי לכריתה, והרווחים היו מצומצמים.

בפועל, נטיעת עצים נכללה בפרויקטים של עבודות ציבוריות, והנהנים ממנה היו בעיקר התושבים הערבים. היו גם מקרים שיהודים מובטלים קיבלו עבודה זמנית בשירות היערות, כמו למשל בעת נטיעת יער שער הגיא (כאב אל ואד) בשנים 1927-1928.⁸⁴ העובדים קיבלו תשלום צנוע של 175 מיל לדונם.⁸⁵ (הבריטים הקפידו להעסיק את שתי הקבוצות האתניות היריבות בנפרד. פועלים ערביים נטעו באותו הזמן עצים בוואדי קוף הסמוך.)⁸⁶ עם זאת, מספר מקומות העבודה הפנויים היה קטן למדי ולא השפיע כלל על המספר ההולך ותופח של כפריים ערבים מובטלים ומתוסכלים.

ובכל זאת נמצא כסף ליחסי ציבור. עלונים שהכילו תצלומים יקרים התפרסמו בשפע. עמותה בשם "אנשים למען העצים בפלסטינה" הוקמה על ידי ריצ'רד סנט בארב בייקר כדי לעודד תמיכה בפעולת הייעור. עוד בשנת 1920, כנראה בהשפעת הנציב העליון סמואל, הכריז הממשל המנדטורי על יום העץ (ט"ו בשבט) כדי לחלוק כבוד לעצים ולכרכה הרבה הצפונה בהם.⁸⁷ התושבים הערבים של פלסטינה לא חגגו. זהו אפוא פרדוקס שמורות הטבע של המנדט הבריטי. בלי הגנה מפני הרועים ועדריהם, לא היה לייעור שום סיכוי. ובגלל דינמיקה כלכלית ופוליטית עוררו השמורות, מרגע שהוכרזו, התמרמרות בקרב הרוב הערבי בארץ.

שדרוג מוסדי חשוב התרחש באפריל 1936, כאשר שנות השדלנות הרבות של גילברט סייל נשאו סוף-סוף פרי. שירות היערות הועלה בדרגה ממעמדו השולי במשרד החקלאות המנדטורית, וזכה למעמד עצמאי כמחלקת יערות, בעלת סמכויות ותקציב, המדווחת ישירות לנציב העליון. הצעד הזה לווה בתוספת תקציב למימון פעילויות שוטפות לרבות מחקר. סייל הפך לראש מחלקה ול"פקיד היערות הראשי" הראשון.⁸⁸ הוא זכור לטוב בקרב יערנים ישראלים ותיקים כעובד מדינה מסור, שגילה אהדה לשאיפותיהם הלאומיות ולחלומות הייעור שטיפחו. רצה המקרה, ויערן מטעם קק"ל באותה התקופה, ירחמיאל קפלן, למד שנים לאחר סיום המנדט עם בנו של סייל באוקספורד ושמע מפיו על הזיכרונות הנעימים של המשפחה מפלסטינה.⁸⁹

83 Government of Palestine, *Annual Report, 1936-1939*, pp. 98-99.

84 ליפשיץ, 'מדיניות הייעור', עמ' 5-16.

85 ליפשיץ וביגר, *נלבישך שלמת ירק*, עמ' 154.

86 ראיון עם ד"ר ירחמיאל קפלן, 19 באוקטובר 2011.

87 Government of Palestine, *Report on Palestine administration* (1922), 87

<http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/A682CABF739FEBAA052565E8006D907C>

88 League of Nations, 1936.

89 ראיון עם ד"ר ירחמיאל קפלן, 19 באוקטובר 2011.

סייל הביא אתו את התלהבותו המיסיונרית למשימות שעמדו לפניו, ועד מהרה חילק את הארץ למחוזות צפון ודרום ולתשע נפות. אז כבר גדלה מצבת כוח האדם שלו לשלוש מאות יערנים. הוא שמח לחזק את צוותו על ידי צירוף מומחים מקומיים, אנטומולוגים מהאוניברסיטה העברית, שנרתמו למאמץ ההתמודדות עם בעיית התפשטות המזיקים.⁹⁰ לשוחרי הייעור, שסבלו זמן כה רב, היה זה רגע של תקווה. מעתה, חשבו, תוכל הזרוע המוסדית הקשוחה לממש סוף-סוף בשטח, בקנה מידה רציני, את הידע שנצבר במשך 15 שנות ניסויי שדה. אבל לא זה מה שעמד לקרות. אפריל 1936 היה גם החודש שבו התסכול והאיבה הלאומית שרחשו שנים רבות מתחת לפני השטח הגיעו לנקודת רתיחה. מרד ערבי זועם פרץ מתוך כור ההיתוך האתני הגועש של המנדט. במבט לאחור, סימן המרד את סוף תקופת המנדט. הייתה זאת גם פגיעה אנושה בתכניות הייעור ובטיפוח היערות הארץ-ישראלים המודלדלים, שניפצה כל אשליה באשר ליכולת פרויקט השיקום הבריטי להגיע לממדים בעלי משמעות.

מרד

באפריל 1936 פרצו טרוריסטים ערבים לתוך אוטובוס, שדדו את הנוסעים כדי "לממן את המהפכה" והרגו את שני הנהגים היהודים. פעולת התגמול היהודית לא איחרה לבוא. למחרת בלילה נרצחו שני ערבים בפעולת נקם. נדלק גפרור והתפוצצות הייתה מידית. האוכלוסייה הערבית, שהייתה מפולגת בדרך כלל בגלל נאמנויות שבטיות, הקימה מתוכה ועד ערבי עליון, שנשלט על ידי אנשי "הקו הנוקשה", ובראשם המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל חוסייני. היה גם פלג שקרא למרד לא אלים נגד עסקים יהודיים, ולהכרזה על שביתה כללית. דרישותיו של הפלג הזה שיקפו את הקונסנזוס ששרר במאבק הערבי לעצמאות, והוועד הערבי העליון הכריז על מרי אזרחי שלא ייפסק כל עוד לא יתמלאו שלוש תביעות: הפסקה כללית של הגירת היהודים לארץ; איסור מכירת קרקעות ליהודים; והקמת ממשלה חדשה ייצוגית לפי יחס מספרי. השביתה החזיקה מעמד עד אוקטובר של אותה השנה.⁹¹

לאחר תקופת הפוגה התחדש המרד, והוא זכור בגלל אלימותו ואכזריותו. מאורעות הדמים החלו בהתקפה כוללת על רכוש יהודי, עקירת יכולים ורצח של שמונים יהודים. מאוחר יותר פתחו אלפי ערבים במלחמת גרילה שכוונה נגד נכסי יהודים ובריטים כאחד. עד דעיכת המרד ב־1939 נהרגו 415 יהודים. הבריטים הופתעו ולא היו מוכנים לעוצמת ההתקוממות. הם ניסו להטיל עוצר בערים ולהשיב את הסדר על

90 דו"ח של יוסף הלפרין, אצל יוסף ויץ, היער והיעור, עמ' 580.

United Kingdom, 1937. 91

כנו, אך ללא הועיל.⁹² בסופו של דבר הבינו שהם מתמודדים עם מהפכה במלוא מובן המילה, וגייסו תגבורת כדי לדכא אותה. כששתי דיביזיות (25,000 חיילים) הסירו את כפפות המשי, התוצאות היו קשות.⁹³ לפי אומדן בריטי נהרגו 3,000 ערבים – שלישי מהם בפעולות של חיסול חשבונות פנימיים. אלפיים נהרגו בקרב או הוצאו להורג בתלייה על ידי הבריטים. מקורות ערביים מדברים על 19,792 נפגעים, מתוכם מעל 5,000 הרוגים ו-14,760 פצועים במשך שלוש שנות העימות.

ההרס לא פסח על יערות המנדט; עצים, כתמיד, היוו מטרה קלה יחסית. כשהאנרכיה שטפה את הארץ כולה, היה צוות היערנים, שמלכתחילה לא אויש כראוי, חסר אונים מול החבלה וההצתות. במקרים מסוימים התרחשו קרבות בין הבריטים לבין המורדים הערבים בתוך היערות עצמם וגרמו לשריפות שלא ניתן היה להשתלט עליהן.⁹⁴ רוב עובדי שירות היערות היו ערבים, ומאחר שהיו נאמנים לממשלת המנדט, הם ומשפחותיהם היו מטרה לתקיפות מורדים חמושים.⁹⁵ "הדו"חות השנתיים" הסדירים של מחלקת היערות נפסקו וחודשו רק בשנת 1940, לאחר שהעימות שכך. הצנזורה הצבאית הייתה עדיין נוקשה, ומשום כך הדו"ח שסיכם את שנות העימות (1936-1939) ממעיט מעוצמת הטראומה: "כשהתנאים בארץ נעשו קשים, השליטה באזורים הכפריים התרופפה ... תחנות אחדות נהרסו על ידי כנופיות חמושות, ונזק רציני נגרם לגידולי השתילים במטעים הסמוכים. חוץ מנזק הרסני לבניינים וצמחים, היו גם גניבות נרחבות של סמוכות ודלק, נמשכה הרעייה האסורה בכל שמורות היער הסגורות, ורק בשטחים מועטים שהיה לנו בהם יתרון, התאפשרה הגנה יעילה."⁹⁶ בשנה הראשונה של המאורעות דווח בתזכיר רשמי על הצתות שכילו 100,000 עצים ביערות ממשלתיים ו-55,000 ביערות קק"ל. המספר הזה עודכן כעבור זמן מה ל-275,000 עצים שנשרפו בשטח של 3,000 דונם.⁹⁷ האבדות בפועל היו הרבה יותר גדולות. שטחי חורש רבים מעולם לא התאוששו באזורים שדווח עליהם כי נפגעו רק חלקית.

הדו"ח הרשמי של המנדט הבריטי לחבר הלאומים בשנת 1938 הביא דוגמאות ממשיות להרס שהתרחש בחודשיים בלבד: "במחוז הצפוני הצטמצמו הפרות הסדר בערים, והפעילות נטתה להתרכז באזורים הכפריים. בחודשים מאי ויוני הושמדו

Sachar, H., *History of Israel: From the rise of Zionism to our time* (New York: Knopf, 92 2007), p. 199.

Hughs, M., 'The banality of brutality: British armed forces and the repression of the Arab 93 revolt in Palestine, 1936-39', *English Historical Review* 74 (2009), pp. 313-354.

Government of Palestine, *Annual Report, 1936-1939*, p. 11. 94

שם, 15. 95

שם, 10. 96

שם, 24. 97

30,000 עצי יער בהצטות זדוניות. במחוז הכפרי של חיפה נגרם נזק בסך 4,000 לירות ארץ-ישראליות למטעי עצי פרי.⁹⁸

לסייל ולמחלקת הייעור שהוקמה זה עתה, הייתה זאת תקופה מייאשת במיוחד. הם עמדו חסרי אונים, כשלנגד עיניהם עולה פרי מאמציהם השקדניים באש. סייל קרא להקמת אגף אכיפה בתוך מחלקת היערות שישתף פעולה עם התובע הכללי ועם פקידי הקרקעות במלחמה נגד פעילויות בלתי חוקיות. אבל בעיצומם של מאורעות הדמים והכאוס ההולך ומתפשט, לא היה לאיש זמן לעצים. ההיסטוריונית רוזה אל עייני, שסקרה תכתובות פנימיות של מחלקת היערות המנדטורית מאותם הימים, מסכמת: "עם התפרצות המרד הערבי הגדול ב-18 באפריל 1936, איבדה מחלקת היערות אפשרות גישה לרבות מהשמורות שהיו באזורים הרריים מרוחקים, וכמו בתחום החקלאות, הייתה עדה להרס מרבית עבודתה. מתן רישיונות נעשה קשה ולא ניתן להשתלט על כריתת-יתר של עצים." ההישגים החשובים ביותר של עבודת מחלקת היערות במשך 15 שנה – כמו, למשל, יער בלפור ליד נצרת – פשוט נשרפו עד היסוד.⁹⁹

לכסוף קיבלו הבריטים החלטה אסטרטגית להיכנע לדרישות הערבים. כדי לעצור את האלימות, הוטלו בספר הלבן של שנת 1939 מגבלות על הגירת היהודים לפלסטינה ועל רכישת אדמות על ידם. כמו כן הגיעו שלטונות המנדט למסקנה שפרויקט הייעור מלכה את האנטגוניזם הערבי שיש לצמצמו. אחרי השנה הראשונה של ההתקוממות כינס משרד המושבות הבריטי ועדה חקירה מלכותית בירושלים שתבדוק את הסיבות למרד ותמליץ על צעדים לעתיד. יושב ראש הוועדה היה לורד ויליאם רוברט פיל, נכדו של ראש הממשלה לשעבר, סיר רוברט פיל, ופוליטיקאי בכיר בזכות עצמו. למרות החרם הערבי הרשמי נפגשו ששת חברי הוועדה עם עשרות עדים מכל הצדדים. פרט לעובדה שהיה זה הגוף הראשון שהמליץ על "חלוקה", בחנה הוועדה גם את מדיניות היערות בארץ-ישראל. בסופו של דבר נתנה אישור פושר להמשך הייעור וקראה לגישה פייסנית:

הוועדה מכירה בהחלט בעובדה שהייעור רצוי בקנה מידה גדול כחלק ממדיניות יערות ארוכת טווח, אבל, בהתייחסה למסקנותיה בדבר המחסור באדמות לאוכלוסייה החקלאית בשטחים ההרריים, היא אינה יכולה להמליץ על מדיניות של הפקעת אדמות מהמעבדים בקנה מידה גדול לפני שתוכשר למענם אדמה חלופית ראויה לעיבוד או יימצאו בשבילם מקומות עבודה על האדמה. ואולם במצטבר, יש מספיק קרקע המתאימה לייעור ואינה מתאימה לעיבוד חקלאי,

League of Nations (1936), section 30. 98

שם. 99

והוועדה מאשרת מדיניות ייעור במורדות ההרים התלולים כדי למנוע סחף. כמו כן ממליצה הוועדה על מניעת רעייה על קרקע המתאימה לייעור, ו – במקומות שהדבר ניתן לביצוע – על הקמת יערות כפריים קהילתיים לשימושם של המעבדים המתגוררים בשכנותם.¹⁰⁰

הסדר הושב לבסוף על כנו, ומחלקת היערות התכוננה לנצל סוף-סוף את מעמדה העצמאי ואת תקציבה החדש. אבל אז כבר הופנו האנרגיות של הבריטים למלחמת העולם השנייה.

מחלקת היערות המשיכה לתכנן תכניות עשור, להתלונן על העדר צוות יערנים מיומן,¹⁰¹ לקיים קורסים של הכשרה מקצועית, להתמקח עם יריבים בירוקרטיים על ביזור סמכויות, ובעיקר לשדר חזות קשוחה של "עסקים כרגיל". אבל לעולם לא היו אלה זמנים רגילים, וארץ ישראל לא הייתה יוצאת דופן.

הקרבות בים התיכון גרמו בתקופת המלחמה לצמצום ניכר של יבוא העץ לארץ. החלופה היחידה הייתה היערות המקומיים, ובגלל איכותם הירודה של העצים התברר שהכריתה הייתה נרחבת מהצפוי. הצרכן העיקרי היה הצבא הבריטי, ואחריו בתור הייתה התעשייה המקומית שהתרחבה כדי לספק את הביקוש למוצרים צבאיים בתקופת המלחמה. בניגוד לחוק קנו קנייני הרכש של הצבא עץ שסוחרים רכשו ללא רישיון מפלחים; הרכישות האלו כללו עצי זית שנגדעו בחיפזון למכירה.¹⁰²

מחלקת היערות הקימה אגף "נצילות" (Utilization, ובקיצור U) לתקופת המלחמה, שמשמיתו הייתה ל"צמצם עד כמה שאפשר את השימוש במשאבי העץ המקומיים".¹⁰³ אנשי האגף התרוצצו על פני הארץ בניסיון למצוא עצים שצמחו מחוץ לשמורות היערות, כדי לספק את 7,500 הטונות של עץ שהיה נחוץ לתעשיית הגפרורים המקומית או כדי לעזור בהקמת תעשיית לבידים מלחמתית, שנשענה כולה על עצים מקומיים. מנהלי היערות התמסרו למשימתם החדשה שנועדה להגן על העצים בשמורות, אבל הצרכים המידיים של המלחמה גברו על שיקולים לטווח ארוך של גידול יערות.

בדו"ח השש-שנתי 1939-1945 סיכם גור, שהיה כבר ראש מחלקת היערות בפועל, את העשור הסוער: "מחלקת היערות נוסדה ב-1 באפריל 1936, ופרסמה את הדו"ח הראשון שלה ב-1939. במשך כל התקופה הזאת היו בארץ מהומות אזרחיות ולא התאפשר פיתוח רציני בעבודה. הדו"ח הנוכחי מכסה שוב תקופה חריגה ביותר, את שנות המלחמה. אף על פי שהמהומות פסקו ב-1939, צמצום בכוח אדם ועומס גדול

United Kingdom Government, [The Peel Commission]. 100

Government of Palestine, *A survey of Palestine*, p. 433. 101

El-Eini, *British forestry policy*, pp. 103-104. 102

Government of Palestine, *Annual Report, 1939-1945*, p. 14. 103

של עבודות חדשות גרמו לכך שהושגה רק התקדמות מועטה; בתחומים רבים קשה היה לשמור על רמת ההישגים של התקופה שלפני המלחמה.¹⁰⁴ השנים הראשונות שלאחר המלחמה היו אכן פוריות בתחום היערות. למשל, משתלות הממשלה גידלו כמעט שבעה מיליון שתילים, פי שלושה מהכמות הכללית של שנות השלושים. ב-1947 ניטעו בשמורות יער 6,563 דונם, בעיקר עצי אורן, כמות שיא מבחינת הרמה המקובלת המנדטורית.¹⁰⁵ אבל עידן היערנות הבריטית בפלסטינה התקרב לקצו.

המנדט שלא הושלם

כשסוגיית "פלסטינה" הועלתה לדיון בארגון האומות המאוחדות שאך זה הוקם, יתכן שבריטניה הגדולה לא ציפתה שעצרת האו"ם תתמוך בדרישות הלאומיות של היהודים כפי שעשתה בפועל. במהלך המנדט היו מנהיגים בריטיים בכירים רבים אשר תמכו בהחזרת המנדט ועזיבת פלסטינה. אבל מהדו"ח המקיף שממשלת המנדט הכינה ב-1946 לקראת דינויה של ועדת חקירה אנגלו-אמריקנית (שהוטל עליה למצוא פתרון לבעיית פלסטינה) ברור גם שהיו פקידים בריטים אחרים שלא ראו את הסוף. חברי הוועדה השתמשו לצורך החלטותיהם בנתוני סקר שהוגש על ידי הבריטים תחת הכותרת "המנדט הבריטי – סקר פלסטינה". הוא כלל 3,000 עמודים בשלושה כרכים, שסיכמו את מצב הארץ תחת שלטון המנדט, לרבות 12 עמודים שהתמקדו ביעור ושימור קרקע ובאתגרים לעתיד.¹⁰⁶ אין בו בשום פנים ואופן נימה של הספד. המסר הברור היה שמחלקת היערות מוכנה ומזומנת להמשיך במשימה. מחלקת היערות ערכה סקר רטרופקטיבי תמציתי והוא אוצר בלום של נתונים הנוגעים לניסיון הייעור הבריטי. המספרים המצטברים מרשימים, לפחות על הנייר: כ-166 שמורות יער על שטח של 644,000 דונם התפרסמו ב"עיתון הרשמי" בין השנים 1926 ל-1928. אחדות מהן נפסלו בתהליך הסימון, אבל עד 1946 כ-565,340 דונם זכו להגנה כשמורות. כמעט רבע מהן הוקמו אחרי 1939. כמעט 10% מהשמורות יועדו לשמורות "סגורות", אסורות ברעייה וכריתה.¹⁰⁷ ברורם ולאורך רצועת החוף סייעו העצים לייצב את החולות הנודדים שהטרידו מאוד את התושבים המקומיים. אבל עדיין שרר חוסר שביעות רצון מהפעילות הכוללת.

104 שם, 5.

105 שם, 7.

Government of Palestine, *A survey of Palestine*, pp. 423-434. 106

107 שם, 427-428.

שלושים שנה אחרי מלחמת העולם הראשונה מתחו עדיין הבריטים ביקורת קיצונית על ניהול הקרקעות הטורקי, אבל הסקר איננו מתחמק מביקורת עצמית על כישלונות ניהול היערות: "בשנים האחרונות כיסה יער אלונים גדול את ההרים דרומית ודרומית-מערבית לחברון עד שנהרס על ידי יתר כריתה ורעייה. בחלקים שונים של השומרון נשלם ההרס של יערות דומים על ידי אותם גורמים, מאז 1933. רוב יערות האורנים והאלונים שעל הכרמל אבדו במשך שלושים השנים האחרונות, בעוד שההרס של חורש השיחים הטבעי בגליל עדיין נמשך."

מעל הכול צפתה מחלקת היערות קדימה, והייתה לה תכנית ברורה שהבהירה את קדימותיה העתידיות:

- א. הכשרת צוות עובדים כדי לבנות גוף יעיל לביצוע מדיניות הייעור.
- ב. שיפור אמצעי התקשורת והמגורים כדי ליעל את הפיקוח על היערות.
- ג. ייצוב השמורות על ידי הסדרת הגבולות, יישוב סכסוכים ומניעה של יצירת מובלעות.

ד. סגירה של שמורות יער בקנה מידה גדול, ניהול השמורות, שיפור מצבן ושימוש בהן בסופו של דבר למטרות חקלאיות וכמקור קבוע של תוצרי יערות.¹⁰⁸ מעניין ש"שילוב הקהילות הערביות" לא נכלל ברשימה.

מבחינה זאת ייצג שירות היערות המנדטורי הבריטי גישה קולוניאלית טיפוסית עד הרגע האחרון. אפשר רק לדמיין איזו תועלת הייתה צומחת לנוף אילו נעשה מאמץ אפקטיבי למן הימים הראשונים של ממסד הרברט סמואל לגייס את הלבבות ואת דעת הקהל של האוכלוסייה הערבית המקומית לתמוך בייעור.

כך או כך, לייעור המנדט יש כיום מעריצים בחוגים בלתי צפויים. יואב שגיא, מראשי החברה להגנת הטבע בישראל במשך כחמישים שנה, מתח בעקביות ביקורת במהלך כל השנים הללו על הדרך שבה מתבצע הייעור בישראל. אך כשהוא נשאל על הנטיעות של המנדט הבריטי, מיד משתנה טון דיבורו:

כדי לעצב אסטרטגיה של ייעור, דרוש חוש פרופורציה. שתול חורשה. אבל אם תדאג לרווחים מתאימים בין העצים היא תהיה עשירה יותר ותספק מקום לציפורים, פרפרים וצמחים. היא נעשית חלק ממשוהו גדול יותר. אם אתה מבקר ביערות ותיקים מהתקופה הבריטית, נניח בנס הרים או באזור מירון, אתה יכול לראות את תוצאות הגישה הזאת. הם עבדו בכתמים אקולוגיים מגוונים. כיום אנחנו בעצם מנסים לחקות את הגישה הבריטית בעבודה שלנו

בשמורה הפרטית של יד הנדיב. ברור שצריך לתת לסוקצסיה הטבעית לעשות את שלה.¹⁰⁹

אחד היערנים הספורים שנותרו מתקופת הבריטים הוא ד"ר ירחמיאל קפלן, שעבד אז ביעור המקביל של קק"ל, ומאז קום המדינה עסק במחקר יערות במשך עשרות שנים. אין לו בעיה להודות בעובדה שהיערות של הבריטים היו טובים מאלה שניטעו על ידי קק"ל באותם הימים, והוא מציין לשבח את גישתם המעולה לדילול ולריווח אופטימליים.¹¹⁰

אם יערני קק"ל והחברה להגנת הטבע, החלוקים בדעותיהם בדרך כלל, משבחים כיום את הייעור הבריטי בארץ, כי אז מחלקת היערות המנדטורית עשתה כנראה משהו כהלכה. בפועל, ניתוח הסטטיסטיקה של התקופה מגלה שהייתה קצת הפרזה בשבחים למחויבות הבריטית למגוון העצים. בין השנים 1920 ל-1947 היה אורן ירושלים, ללא ספק, המין הבולט, המועדף עליהם. בסך הכול תפס אורן ירושלים 50% מכלל הנטיעות, והברוש המצוי עוד 20%.¹¹¹ יתר העצים היו מינים מגוונים אחרים, והניסויים שערכו יערני המנדט ללא חשש בצמחים אקזוטיים, יצרו מינים פולשים, אשר לימים הסבו כאב ראש גדול, שהיערנים לא התגברו עליו עד עצם היום הזה במספר אזורים בארץ. אבל תמהיל העצים שלהם היה עשיר הרבה יותר מאשר במונוקולטורה ששלטה ביערות ישראל במהלך שנות החמישים והשישים של המאה העשרים. צאצאי העצים המקוריים שניטעו על ידי הבריטים משמשים כיום, במידת מה, דגם לחיקוי.

מעל הכול יש להרפתקת הייעור הבריטית חשיבות רבה משום שעמדה בסימן של התנתקות חדה מ־2,000 השנים שקדמו לה. היא הראתה שמגמה היסטורית איננה גזירת גורל. בעשרות פילות זנוחות בארץ הוכיחו יערני המנדט שגבעות חשופות מצמחייה יכולות להשתקם לאחר אלפי שנים, ובעזרת טיפול נכון, לשגשג. נחישות, כשהיא משולבת במקצועיות, מתגברת על קרקע ואקלים שאינם מסבירי פנים. ההישגים האלה הם שהציתו התלהבות ונסכו ביטחון בלב נושאי נס הייעור, כאשר מדינת ישראל הצעירה התחילה לכתוב את הפרק הבא בקורותיה.

109 ראיין עם יואב שגיא, תל אביב, 11 באוגוסט 2011.

110 ראיין עם ד"ר ירחמיאל קפלן, 19 באוקטובר 2011.

111 ליפשיץ וביגר, נלכישך שלמת ירק, עמ' 175.

מקורות

- ביגר, ג' וליפשיץ, נ', 'הניסיונות לאקלום עצים אקזוטיים בארץ-ישראל בתקופת השלטון הבריטי', *קתדרה* 85, עמ' 123-164
ויץ, י', 'היער והיעור בישראל (רמת גן: מסדה, 1970)
ליפשיץ, נ' וביגר, ג', 'מדיניות הייעור של הממשל הבריטי בארץ ישראל', *אופקים בגיאוגרפיה* 40-41 (1994), עמ' 5-16
ליפשיץ, נ' וביגר, ג', *נלבישך שלמת ירק: הייעור בארץ ישראל, מאה שנים ראשונות, 1850-1950* (ירושלים: אריאל, 2000)
- Bar Kutiel, P., Cohen, O. & Shoshany, M., 'Invasion rate of the alien species *Acacia Saligna* within coastal sand dune habitats in Israel', *Israel Journal of Plant Sciences* 52 (2004)
- Braverman, I., *Planted flags, trees, land and law in Israel/Palestine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009)
- Bunton, M. (ed.), *Land legislation in Mandate Palestine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009)
- Census of Palestine*, Volume 1 (Jerusalem: Government Printing Press, 1931)
- El-Eini, R. I. M., 'British forestry policy in Mandate Palestine, 1929-1948, aims and reality', *Middle Eastern Studies* 35 no. 3 (1999), pp. 72-155
- El-Eini, R. I. M., *Mandated landscape: British imperial rule in Palestine, 1929-1948* (New York: Routledge, 2006)
- Goor, A., *Tree planting practices for arid areas* (Rome: FAO, 1955)
- Grasovksy, A., *Some aspects of light in the forest* (New Haven: Yale University, 1929)
- Hough, J., 'Obstacles to effective management of conflicts between national parks and surrounding human communities in developing countries', *Environmental Conservation*, 15, pp. 129-136
- Hughs, M., 'The banality of brutality: British armed forces and the repression of the Arab revolt in Palestine, 1936-39', *English Historical Review* 74 (2009), pp. 313-354
- Kimmerling, B. and Migdal, J., *Palestinians, the making of a people* (New York: Free Press, 1993)
- Lipshchitz, N. & Biger, G., *Green Dress for a Country: Afforestation in Eretz Israel: the First Hundred Years, 1850-1950* (Jerusalem: Ariel, 2004)
- Lowdermilk, W. C., *Palestine - land of promise* (New York: Harper and Brothers, 1944)
- Luke, H. C., Keith-Roach, E., *Handbook of Palestine* (London: MacMillan, 1922)
- Sachar, H., *History of Israel, from the rise of Zionism to our time* (New York: Knopf, 2007)
- Schorr, D., 'Forest in the Palestine mandate: colonial conservation in a unique context', in U. Luebken & F. Uekoetter (eds.), *Managing the unknown* (Brooklyn, NY: Berghahn Books, at press, 2014)
- Segev, T., *One Palestine, complete: Jews and Arabs under the British Mandate* (New York: Metropolitan, 1999)
- Severino, H. G., *Opposition and resistance to forest protection initiatives in the Philippines*, UNRISD Discussion Paper, 92 (1998)
- Stein, K., 'Palestine's rural economy 1917-1939', *Studies in Zionism* 8 no. 1 (1987)
- Tal, A., *All the trees of the forest: Israel's woodlands from the Bible to the present* (New Haven, Connecticut: Yale University Press, 2013)

- Tristram, H. B., 'Meteorology of Palestine', in Tristram, H. B., *Natural history of the Bible: a review of the physical geography, geology and meteorology of the Holy Land* (London: The society for promoting Christian knowledge, 1883)
- Troup, R. S., *Colonial forest administration* (Oxford: Oxford University Press, 1940)

ראיונות

- בלאס, ח', 3 בספטמבר 1997
גור, ד', (התכתבות בדוא"ל), 16 בספטמבר 2011.
מנדל, צ', 27 בספטמבר 2011.
קפלן, י', 5 במאי 1999, 19 באוקטובר 2011.
שגיא, י', תל אביב, 11 באוגוסט 2011